

НИКОЛАЙ ХАЙТОВ
НЕГОВА СВЕТЛОСТ
КАРТОФЪТ

chitanka.info

Картофът, наричан още „патато“, „патаци“, „патера“, „патец“, „патерка“, „кратох“, „картоле“, „компир“, „промпоне“, „барабой“, „брамбой“, „маджуни“ и пр., е тръгнал за към нас чак от Андите, наричани още „Кордилери“, където е бил много отдавна познат на туземното население, живяло някога по високите плата на днешно Перу.

Сушените и пресни картофи са били предмет на оживена търговия между планинските жители на тая страна и приморското (атлантическо) население 2000 години преди новото лятоброене.

Така че за родина на картофа трябва да се смятат високите плата на Перу, където устойчивите на студ и вятър картофи, наричани там „папа“, са били главен източник за препитание.

Европейците се запознават с картофа след откриването на Америка. В 1570 година той е пренесен в Испания, в 1573 година вече се отглежда в болницата „Сантре“ край Севиля, а в края на 16 и началото на 17 век поема своя труден и пълен с всякакви авантюри път към съседните на Испания страни.

В Италия испанските „патати“ получават названието „тартофули“, което става по-сетне „картофули“, а още по-късно — „картофи“. Една от първите страни, където се появяват картофите, наред с Испания, е Англия — те са пренесени там направо от Америка през 1580 г. — десет години след появяването им в Испания.

От Англия картофите проникват в Белгия, а през 1730 година, цели 150 години след донасянето им в Англия, те се появяват и в Германия, където селяните отказват да ги сеят и употребяват. Същия отпор намират картофите и в Прусия, с тая разлика, че пруският крал Фридрих Вилхелм I (така поне се говори в преданието), за да накара селяните да сеят картофи, поставил въоръжена стража да пази кралската градина, където той ги е отглеждал, и чудото наистина се случило: безстрастните към съдбата на картофа пруски селяни изведнъж се раздвижили и с риск да попаднат в ръцете на стражата, започнали да крадат и сеят не дотам грижливо пазените нови семена.

Благодарение на това щастливо хрумване картофите в Прусия бързо се разпространяват и тринайсет години по-късно, когато там настъпва глад, те спасяват живота на хиляди хора.

И в Германия се случват характерните за картофа недоразумения при неговото употребление за храна, като например сваряване на супа

не от подземните части (клубените), а от листата му. Селянинът, който приготвил въпросната супа, след като я опитал и видял колко е противна, заповядал на сина си веднага да изгори засятата с картофи нива и по такъв начин, съвсем неочаквано, установява колко вкусни са печените картофи.

Интересно е, че и във Франция, най-културната европейска страна в ония времена, проникналите в края на 18 век картофи били също така яростно отречени. Напразно аптекарят Пармантие прокламирал чудесните вкусови качества на картофа, наречен там „пом дьо тер“ (земна ябълка). Садял ги той, готвел ги, устройвал показни обеда с картофени ястия, пишел брошури, държал речи, но всичко отивало напразно: никой не искал да сее и яде картофи. Най-сетне Пармантие се отнесъл за съдействие до кралското семейство и работата с картофите взела изведнъж щастлив обрат от оня момент, когато кралица Мария Антоанета поставила една сутрин върху фризура си букетче от картофени цветове. Още на другия ден всички придворни дами последвали примера на кралицата, а в следващите дни картофените цветове, а покрай тях и картофите станали най-търсеният във Франция моден артикул и тъй като нямало достатъчно картофи, модните къщи започнали да приготвяват за простолудието картофени цветове от коприна и кадифе. По този начин, „чисто по френски“, бил решен въпросът за разпространението на картофите в кралска Франция. Разбира се, и там бързото разпространение на картофите не минало без инциденти. Мнозина употребили за храна горчивите надземни плодчета на картофа, което станало причина за много разочарования и за появяването на едно друго име на картофите — „дяволските ябълки“. По-късно ще видим, че не само французите в началото на 18 век, но и родопчаните в началото на следващия — 19 век, сбъркали в употребата на картофите по същия начин.

Спасителният картоф особено нелюбезно е бил посрещнат в Русия. Първият чувал с картофено семе, пристигнал в Петербург от Холандия, изпратен от Петър Велики, създал на бъдещия император Всерусийски повече грижа и от войната му с шведите. Руските селяни се противопоставили на сеенето на картофите с такава упоритост, че когато Петровите наследници на трона заповядали принудителното засаждане на картофи, възникнали „картофени селски бунтове“, потушени с голяма жестокост от царските войски. Въпреки тия

кървави сблъсъци, трябвало да мине век и половина, докато руският селянин привикне към картофа и започне масово да го засява.

Само в едно място на Европа, в бедната и вечно гладната Ирландия, месианските качества на картофа били веднага оценени и тогава още (през 16 век!) там започва неговото масово отглеждане. Никъде с такава бързина картофите не са размножавани, както в Ирландия. И никъде с такава бързина не се е размножавало населението, вследствие на увеличената храна. За съжаление свързаният с картофа демографски взрив в Ирландия завършва с една наистина страховита за времето си катастрофа, а именно през зловещата за ирландците 1845–1846 година. През тази година картофите неочаквано заболяват от неизвестна болест, която унищожаваше напълно реколтата и в бедната страна настъпва ужасен глад, който покосява живота на един милион хора, а други милион и половина се изселват от страната завинаги.

Проникването на картофите в нашите Родопи, макар да не е предизвикало такива сътресения, има някои сходни с Ирландия моменти, които заслужава да се отбележат. Това е на първо място гладът. И в Родопите, както в Ирландия, гладът е бил един от най-постоянните спътници на населението в борбата му за хляб и съществуване. Наистина Родопите имат добре заоблена, пригодна за обработване земя, но работата е в това, че деветте десети от тая земя е била, под формата на пасбища, в ръцете на завоевателите: на юруците, ленните владетели и богоугодните заведения — „вакфите“, а местното население се е задоволявало с малкото „мирийска“ земя около селищата, винаги твърде недостатъчна и твърде бедна, за да му достави хляба (за повече от хляба не се е и мислило).

Освен това и при най-малкото засушаване реколтичката върху стръмните и плитките нивици е загивала и е трябвало да се набавя жито от полето, ако е имало с какво да се купи. Родопите на това отгоре са широка планина, мъчно проходима, особено зиме, когато пътищата и пътеките, разположени обикновено край билата, стават за няколко месеца недостъпни от снежните преспи, та не е оставало на сиромасите родопчани друго, освен да чакат свършека на зимната обсада, а докато чакат — да мрат от глад, нечути и невидени от никого. Мило за драго са давали хората в такива случаи, за да си набавят житце. Мъже са си продавали жените, братя са продавали сестрите,

майки са си продавали децата, за да спасят от гладна смърт останалите. Пълни са родопските песни с този вид трагедии и драми — спомен от ония времена, когато родопчаните са се гледали всяка минута очи в очи с глада и със смъртта. Хлябът тогава, макар и под формата на ечемичена пита или ръжен комат, е бил истинско божество, на което се кланяли, в името на което са се вричали и клели. И всичко това е, защото вековният опит е научил родопчанина, че животът му зависи не от бога и Христа, не от света Богородица и свети Георги, а от нещо съвсем просто — от „Хлебеца“.

А хлебецът в Родопите, както вече казахме, не стигал. Никога не стигал (да не говорим за артисване), та угрозата от глад и смърт е била *непрекъсната*. Вярно че в началото на миналия, деветнадесети век, юруците започват да разпродават, а родопчаните да купуват техните планини, да разорават част от тях за ниви и да увеличават по този начин оскъдните „житни“ площи, но заедно с това се е увеличавало и населението, та нуждата от хляб и угрозата от глад си оставали все същите, както се вижда от една приписка върху евангелие от село Момчиловци, Смолянско, където четем:

„На лету господне 1875-то станаха зимата последна с млогу снегове, затува измреха животните и фанаха и човеци да умират ут глад. Защото на месец март 15 ден станала една ледунка примерена от поп Паскал девет педи на пиргуту, дету седи камбаната. За тува изписах аз поп Паскал с моята десница тува писмо за последните хора, за да знаят каква гуляма зима е станала.“

Под тая записка друг е написал:

„Господа народ, горното написано с нашите очи видехме.“

Тези две приписки, публикувани за пръв път от К. Канев в кн. 8/73 год. на списание „Родопи“, говорят достатъчно ясно какво е било

положението до *появяването на картофа в Родопите*.

Най-старо известие за появяването на картофите в България се смята бележката на отец Зотик в кондиката на Преображенския манастир от 1825 година, в която се оповестява, че градинари от Лясковец донесли в манастира картофите, наричани тогава „влашки боб“. Следващото писмено известие се дължи на самоковския търговец Димитър Смрикаров, който е записал в своя дневник:

„През 1835 година, месец април за пръв път в България засадох картофи — червени и жълти в градината си над града. Същите донесох от Сърбия и Гърция, дето ми ги хвалиха и аз ядох от тях.“

Писмени известия за проникването на картофите в Родопите нямаме, но според многобройните устни предания това е станало между 1820 година — годината на Гръцкото въстание и 1830 година — годината на оглавяването от Милош Обренович Сръбско въстание. Българите-мохамедани, участвували в потушаване на Гръцкото въстание („мора кавгасъ“), воювали под командата на хилядника (бимбашия) Агуш ага от с. Могилица, Смолянско. Твърди се, че неговите сеймени донесли картофите, когато се върнали от „мора“.

Доста по-определено е преданието, свързано със следващото военно участие на среднородопските българи-мохамедани в потушаването на Сръбското въстание през 1830 година. Този път родопската военна дружина, командувана от Райковския бюлюкбашия Сюрчо, стигнала дори до Босна, а когато се върнала оттам, неколцина от Сюрчовите сеймени донесли заедно с другата плячка и по малко картофи в зобилниците на конете.

Донесените картофи били веднага разсадени, но нямали особен успех, защото в началото те били ядени сурови. По-късно Сюрчовите сеймени упътили хората да ги варят и пекат и тогава станало ясно, че „франсъзкият кучен“, наречен по-късно с оригиналното испанско название „*патато*“, е нещо много привлекателно и вкусно.

В своето забележително изследване на земеделието в село Момчиловци, Смолянско, К. Канев твърди, че „пататото“ е донесено в Среднородопския край през „Салихаговото време“ (1797 до 1838

година, когато среднородопският войвода Салих ага е управлявал Ахъчедебийската кааза)

Майката на Хороска Стойка, родена в Долно Дерекьой (Соколовци), а оженена в Горно Дерекьой (Момчиловци) по времето на Салих ага, поканила гости и на гостите поднесла „едно нещо като яйца, но не било яйца, защото кожата му се белила, а вътре било меко, мацаво и сладко“. Това са били то варените картофи, наречени (там Соколовци и Момчиловци) „патат“. В Момчиловци били донесени най-напред „шест патата“ от Райчо Кехая, който ги засял в градината си, откъдето преминали и в някои от съседните градини, но всичко това ставало неуверено и бавно. Повече авторитет придобили картофите, когато и селският свещеник, поп Паскал, засял картофи в градината си и понеже градината била влажна, народили се такива едри картофи, че селяните се събирали на тумби да гледат „чудото патет“. След това доста хора поискали „патет“ от попа, разсели го по градините си и започнало възшествието на картофа и в това родопско село.

Доста време картофите в Момчиловци се отглеждали само в градините, и то в малки количества — от 10 до 50 оки. Откритието, че те могат отлично да се развиват и по високопланинските места, е било направено случайно около 1924 година от една бедна момчиловка (Хуба Райчева Кетева), която се принудила, поради липса на градина в селото, да „сейне патерка“ в Хаджицката планина.

Не навсякъде в Родопите картофът е бил така дружелюбно посрещнат, както в Момчиловци, където чрез леката ръка на поп Паскал той бил въведен почти без сътресения, отначало като градинска, а след това и като полска култура. В Девин например картофите, появили се около „руското мурабе“ (1876 година), били посрещнати враждебно от фанатиците, които увещавали населението, че това е „джиново семе“, изпратено от москофа, за да изтрови динисляма. На това отгоре при първата „дегустация“ на картофа се случва неприятен инцидент: човекът, който рискувал живота си, за да направи пробата с „компира“, някой си Адем Арапоолу, започнал яденето с „барабонките“ на картофа (зелените плодчета по стеблата му) и понеже те са с много противен вкус, Арапоолу обявил, че пред тоя горчилак пелинът е за предпочитание. След всичко това девинчани били на път да се съгласят с фанатиците и да изпратят по дяволите

новото семе, когато един от хаджиите, който знаел кое на картофа се яде, обърнал внимание на „долните барабонки“, заровени в земята. Пробата се повторила и тоя път Арапоолу обявил, че „компирките“ са по шекер от ябълка (произходът на „компир“ е от немското „Грюндбирне“ — „земни ябълки“, „грундбили“, „крумпир“ и най-сетне „компир“.)

След успешната втора проба с „джиновото семе“ се случва нещо почти невероятно: картофът получава изведнъж славата на първокласно лакомство и започва бързото му размножаване по девинските ниви и градини. Който знае какво е било „дереджетото“ на девинци преди век — век и половина, когато картофите се появяват в долината на Въча, какъв хляб са яли те — клисав и горчив, и какъв са глад гладували, той лесно ще си обясни бързото приспособяване не, а бързото влюбване на издраните от ечемичен хляб гърла в „сладките мацави и меки“ компирки.

Особено голяма е била вкусовата прелест на картофите за овчарите, козарите и говедарите, които изравяли по цели габрани (крини) компир и го пекли, и го яли с особена наслада (едно, че вкусно, друго — че крадено). Опазването на посевите при това положение се превърнало в голяма грижа на стопаните, отбелязано в много сблъсквания и много авантюри, свързани с дневните и нощни похищения над картофа.

В Широка лъка например — село с големи кулинарни традиции, картофите, наричани там „кратох“, са минавали не само за голям щървалък (лакомство), но са ги давали, наред с маслините и халвата, за „укус на болни“, т.е. едва ли не за лек, както се вижда от разказа на баба Минда от Широка лъка за живота едно време.

„Та какво знайте вий, бре? — започват страстните изявления на тая патиланка баба по въпроса за картофа. — Та какво сте вие видели и прекарали? Вам сега и яденето ви ядене, и игралката ви — игралка, и всичко ви наред. А какво ще речете, ако ви кажа, че за нас, малките, едно време най-голем щървалък беше кора от печен кратох. Сега го има много, ала тугава тамам го беха донесли (откъде и я не зная), и който го имаше, даваха го за укус на болни. Та и я веднаж изядох една кора от печен кратох, оти даваха на батка, ага беше болен, а на нас, помалките, ни дадох корите... Пък сега вие какво? Препъвате се в кратох и го не броите за нищо!“

След думите на баба Минда ние спокойно бихме могли да твърдим, че подир дълги скиталчества, пренебрежения и унижения, пък ако щете и угризения (заради причинените бунтове и пролетите кърви), картофът е намерил, най-сетне, искрени приятели и почитатели в лицето на изстрадалите родопчани.

И в Забърдо, Смолянско, картофите, появили се около „идването на Руснакът“ (Руско-турската освободителна война), били посрещнати, може да се каже, с отворени прегръдки, макар че и там в началото хората употребявали картофите сурови. „Ние го ядохме суров, като грозлиците. Не знаехме да го варим и печем“ — разказваше ми през 1967 година стогодишният Сюлюман Куркутев от село Забърдо, а след това ми обясни, че така яли сурови картофите и в съседното на Забърдо село Владиково, но при един пожар опекли се в изгорялата къща сложените в зимнина картофи и така владиковци, а покрай тях и забърдовци, разбрали какво ново нещо са печените картофи и започнали да ги употребяват печени, а по-късно и варени. След това откритие облажените веднъж забърдовци вече не намерили покой и печенето на крадени картофи нощем из шубраците се превърнало едва ли в напаст, която застрашавала по едно време от изчезване на току-що появилия се в Забърдо перуански деликатес.

Ако картофът можеше да осъзнае това, вероятно той не би съжалявал нито заради своето изгнание от родните Кордилери, нито за причинените картофени бунтове в Русия, нито за насилственото му участие в модните спектакли във Версайл, нито за хилядите унижения и недоразумения, съпроводили неговите скиталчества из Европа. Картофът намери най-сетне в лицето на родопчаните своите истински, да не кажа — отчаяни и готови за всякакви рискове, за да го придобият — почитатели.

Така радушно приемат картофа и в Селча, където го сеели отначало между куповете царевица по градините. По същия начин го приемат и в Ягодина, където червените картофи се появяват, както и в Лъките, около 1835 година и предизвикват същото гастрономическо оживление и нощни кражби, както в Девин, Селча и Зъбърдо.

В селата по северните склонове на Родопите — Лилково, Бойково, Яврово, Добралък и др., картофите проникнали чрез ситовските абаджии, които ходели на гурбет из градищата на Мала Азия. Това ще е станало вероятно през втората половина на миналия

деветнадесети век. И тука картофът заварил едно изстрадало от вечна немотия и гладория население: а заедно с това — ровки и влажни планински почви, та скоро след своето появяване той се превърнал в почти *универсална* храна. Огън е само трябвало и картофът е могъл, речи го, мигновено да се превърне — печен или варен — и в манджа, и в заместник-хляб. В тази най-проста форма — варен и печен — картофът е бил освен това достъпен за всеки говедар, овчар и въобще кърджия, достатъчно е било само да го има. Ако заедно с това гладният балканджия е имал солчица и пипер, да не говорим за бито сирене, което се много уйдисва с печените и варени картофи, тогава невзрачният „патак“ разгъва такъв спектър от вкусови багри, че може да направи щастлив всеки нормален и, разбира се, гладен човек.

В моето родно село — Яврово, Илия Балабанов се грозно скара на сина си Костадин, когато забеляза, че бели варените картофи:

— Бели ги, сине майчин, бели, то е баща ти офицерин! — дръпна му той картофа от ръката и го накара да се махне от софрата.

Беленето на картофите беше ерес на само за Илия Балабанов, то беше едва ли не признак на неблагоприятност: спомням си, че веднъж чичо ми Рангел изгони едно момче, аргатче от Добралък, защото го бе видял да бели сварените за обед картофи.

— От това човек няма да стане — отсече той, когато баща ми се застъпваше в полза на провиненото чираче, — сега бели картофите, утре ще вземе да бели фасула и лещата, другиден някому главата ще вземе да обели!

И така неизвестният до преди век и половина картоф, под името „камбос“, „комба“, „комбал“, „кромбал“, „кромпал“, „компир“, „промпоне“, „картоле“, „кратох“, „маджуни“, „барабой“, „брамбой“, „патати“, „патаци“, „патато“, „патерка“, „патец“ и т.н., и т.н., — през втората половина на миналия век прониква почти във всички краища на Родопите и където се появява — омокотява, а в известна степен и отменява грозната допреди зависимост от винаги недостигащия ХЛЯБ и вечната недородица на жито.

Не така е обаче в ония бедни планински краища на България, където появяването на картофа закъснява: там гладът продължава да бъде за населението бич номер едно. Ето какво пише в своите „Спомени“ В. Атанасов за едно неотколешно подобно бедствие:

„Помня много добре големия глад през 1888 година в някои села на Трънска и Босилеградска околии, когато пред моите очи майки със сърцераздирателни писъци оставяха децата си в околийското управление, обръщайки се към околийския началник с думите: «Вий баща, вий майка, вам ги оставяме, за да не измрат от глади». По села, които пропътувах, тогава не намирах хляб, а нещо черно, смесено със смлени кори и пръчки, без мирис и вкус на хляб. За яйца и пилета и дума не можеше да става, защото зърно нямаше за хората, камо ли за птиците.

Обръщам се към един селянин и го питам:

— Ами знаете ли що са картофи? Сеете ли ги, имате ли ги?

— Виждали сме ги по пазара, но по нас няма кой да ги сее! — отговори ми той.

— Ами картофите са хляб — думам му, — много подобър от вашия, с тях можете да се нахраните вие, па да изхранвате и прасета, та да имате през годината и блажна храна.

Селянинът остана в недоумение, от което се разбра, че той не знае що е картоф, нито пък как се сее и как се яде.“

Излиза, че през 1888 година картофът все още не е бил познат в Трънско или с други думи, стокилометровото разстояние от Самоков до Трън той е изминал за 65–70 години! Това ни кара да си припомним, че картофите, които през 1654 година са били вече познати в Австрия и Унгария, успяват да проникнат в съседната им Сърбия през 1767 година, т.е. след около сто години. Че цели 150 години минават от внасянето на първия чувал с картофи в Русия до тяхното „легализиране“ като пълноправна земеделска култура в руските полета, и то с цената на много кървави премеждия.

Наистина чудно е, че така бавно си е пробивал път картофът, като се има пред вид, че той, за разлика например от тютюна, никого не измества, нищо не разрушава, никого не наранява, че той идва само с добрите си качества, за да увеличи благосъстоянието на хората, да

избави от глад и немотия по-голямата част от тях. Картофът не дава нито един „обратен ефект“, не причинява ни най-малко поражение или сътресение и въпреки това неговото преминаване през ренесансова Европа представлява върволица от унижителни срещи, приключения и прежеждия, които могат да се обяснят не само с първите недоразумения около неговото употребление, но преди всичко с оная мрачна велика сила, наречена консерватизъм, която дава като по правило отпор на всичко ново и прогресивно.

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.